

РОДНА РАВНОПРАВНОСТ
– ОД ЈЕДНАКИХ ПРАВА ДО ЈЕДНАКИХ
МОГУЋНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SCIENTIFIC CONFERENCES

Book CXC

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

Book 45

COMMITTEE FOR NATIONAL MINORITIES AND HUMAN RIGHTS STUDIES

GENDER EQUALITY
– FROM EQUAL RIGHTS TOWARDS
EQUAL OPPORTUNITIES

PROCEEDINGS OF THE SCIENTIFIC CONFERENCE
HELD ON SEPTEMBER 27, 2019

Accepted for publication at the 2th Session of the Department of Social Sciences, held on February 18, 2020, after being reviewed by Academicians *Tibor Várady*, corresponding member *Alpar Lošonc*, Professors *Vukašin Pavlović*, *Rade Veljanovski*, *Miodrag Jovanović*, *Irena Pejić*, *Fuada Stanković*, *Marija Draškić*, *Slađana Jovanović*, *Aleksandra Izgarjan*, *Zoran Lutovac*, PhD, *Ljubica Đorđević*, PhD and *Sanja Čopić*, PhD

Editors

Academician TIBOR VÁRADY
MARIJANA PAJVANČIĆ, PhD

BELGRADE 2020

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига СХС

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Књига 45

ОДБОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА И ЉУДСКИХ ПРАВА

РОДНА РАВНОПРАВНОСТ
– ОД ЈЕДНАКИХ ПРАВА ДО ЈЕДНАКИХ
МОГУЋНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА

ОДРЖАНОГ 27. СЕПТЕМБРА 2019.

Примљено на II скупу Одељења друштвених наука, 18. фебруара 2020. године, на основу рецензија академика *Тибора Варадија*, дописног члана *Алијара Лошонца*, професора *Вукашина Павловића*, *Радеића Вељановској*, *Миодрага Јовановића*, *Ирене Пејић*, *Фуаде Сјџанковић*, *Марије Драшкић*, *Слађане Јовановић*, *Александра Изјарјан*, др *Зорана Лушовца*, др *Љубице Ђорђевић* и др *Сање Ђојић*

Уредници

академик ТИБОР ВАРАДИ

проф. др МАРИЈАНА ПАЈВАНЧИЋ

БЕОГРАД 2020

Издаје
Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд

Лектура
Младенка Савичић

Коректура
Рајка Павловић

Технички уредник
Никола Сивановић

Штампа
ЈП Службени гласник

ISBN 978-86-7025-870-9

Тираж 300 примерака

САДРЖАЈ

Предговор – Маријана Пајванчић 9

УВОДНА СЕСИЈА

Маријана Хјусон, *Родни режими на полујериферији: социолошка перспектива* 13

Marina Hugshon, *Gender Regimes at the Semiperiphery: Sociological Perspective* 28

Адриана Захаријевић, Катарина Лончаревић, *Род и идеологија: о њобуни против једнакости* 29

Adriana Zaharijević, Katarina Lončarević, *Gender and Ideology: On an Insurrection against Equality* 44

ПРАВО НА РАВНОПРАВНОСТ И ЈЕДНАКЕ МОГУЋНОСТИ

Маријана Пајванчић, Боса М. Ненадић, Горан Марковић, *Конституционализација права на равнојравности и једнаке могућности* 47

Marijana Pajvančić, Bosa M. Nenadić, Goran Marković, *Constitutionalization of the Right to Equality and Equal Opportunities* 65

Зорица Мршевић, *Вишеструка и интерсекционална дискриминација* 67

Zorica Mršević, *Multiple and intersectional discrimination* 83

Невена Петрушић, Танасије Маринковић, <i>Заштитна права на родну равноправност</i>	85
Nevena Petrušić, Tanasije Marinković, <i>Protection of the Right to Gender Equality</i>	102

Лилијана Чичкарић, Зорана Антонијевић, <i>Изазови и препреке у уредњавању институција и јавних политика у Србији</i>	105
Lilijana Čičkarić, Zorana Antonijević, <i>Challenges and Obstacles to the Gendering of Serbian Institutions and Public Policies</i>	119

Гордана Ковачек Станић, <i>Репродуктивна аутономија жене као људско право</i>	121
Gordana Kovaček Stanić, <i>Reproductive Freedom of the Woman as a Human Right</i>	134

КРШЕЊЕ ПРАВА НА РАВНОПРАВНОСТ КАО ОСНОВНОГ ЉУДСКОГ ПРАВА

Тања Игњатовић, <i>Насилје против жена као кршење основних права – између стандарда и стварности</i>	139
Tanja Ignjatović, <i>Violence Against Women as a Violation of Fundamental Rights – Between Standards and Reality</i>	156

Слободанка Константиновић Вилић, Наталија Жунић, Вида Вилић, <i>Фемцид, друштво и право</i>	157
Slobodanka Konstatinović Vilić, Natalija Žunić, Vida Vilić, <i>Femicide, Society and Law</i>	171

Дубравка Валић Недељковић, <i>Родна небалансираност субјеката/извора информација у новинарским објавама у водећим информативним медијима у Србији</i>	173
Dubravka Valić Nedeljković, <i>Gender Imbalance of Subjects/Sources of Information in Journalistic Coverage in Major Informative Media in Serbia</i>	184

ПРАВО НА РАВНОПРАВНОСТ – ОБРАЗОВАЊЕ, ЕКОНОМИЈА

Татјана Ђурић Кузмановић, Мирјана Докмановић, Ана Пајванчић Цизел, <i>Економски положај жена – родне неједнакости и једнаке могућности</i>	187
Tatjana Đurić Kuzmanović, Mirjana Dokmanović, Ana Pajvančić Cizelj, <i>Economic Position of Women – Gender Inequalities and Equal Opportunities</i>	197

Марија Бабовић, <i>Родне неједнакости на тржишту рада у Србији: стање и политике</i>	199
Marija Babović, <i>Gender Inequalities on the Labour Market in Serbia: the Situation and Policies</i>	214
Горана Ђорић, Драгица Вујадиновић, <i>Образовање за родну равноправност у Србији</i>	215
Gorana Đorić, Dragica Vujadinović, <i>Education for Gender Equality in Serbia</i>	231

ПРЕДГОВОР

Тематска конференција „Родна равноправност – од једнаких права до једнаких могућности“, одржана на иницијативу и у организацији Одбора за проучавање националних мањина и људских права, а под покровитељством САНУ, посвећена је проблематици посебно значајној за људска права не само локално већ и глобално. Две су битне специфичности права на родну равноправност.

Једна специфичност и заједнички именитељ који карактерише положај жена, њихова људска права и реалне могућности да и у пракси уживају нормативно гарантована људска права јесте чињеница да оне чине већину становништва на планети, а да је та већина фактички у положају мањине. Родна равноправност на специфичан начин обједињује обе области које чине садржај рада Одбора за проучавање националних мањина и људских права јер сведочи о реалности у којој већина ужива људска права само уз примену политика и инструмената (начело једнаких могућности и посебне мере) који обезбеђују могућност коришћења људских права мањина.

Друга специфичност је мултисекторска природа родне равноправности која налаже и мултидисциплинарни приступ овој теми. Стога је рад конференције и садржај реферата конципиран тако да обухвата родну димензију у различитим областима друштвеног живота. У складу са таквим приступом, референти и референткиње анализирају родне аспекте у различитим областима у којима се одвија њихов научни и истраживачки рад. Области на које се концентришу садржаји реферата чине четири тематске целине: род и развој – социјални контекст и теоријски приступ, право на равноправност и једнаке могућности, кршење права на равноправност као основног људског права и право на равноправност у економији и образовању.

Теоријски приступ фокусира се на родне режиме на полупериферији који се анализирају из социолошке перспективе и идеолошке контексте у којима се критички разматра приступ родној равноправности у различитим геополитичким контекстима, упозорава на опасност да се она инструментализује као политичко оруђе у борби против демократије, постигнуте једнакости и освојених слобода.

Разматрања посвећена праву на равноправност полова и једнаким могућностима акцентују принципе који постављају уставни оквир за нормативни, институционални и социјални контекст релевантан за (не)могућност остваривања права на равноправност као основног људског права; критички приступ родно заснованој дискриминацији (интерсекционална и вишеструка дискриминација); ефикасност и доступност заштите од родно засноване дискриминације на националном нивоу и на међународном плану; родне асиметрије у расподели моћи које произлазе из структуралних одлика друштва и анализирају се на институционалној равни и јавним политикама; слободно одлучивање о рађању деце као основно људско право и положај жене као титулара овог права.

Кршење права на родну равноправност као основног људског права је тема у оквиру које је пажња усмерена на насиље против жена које се сагледава из перспективе стандарда постављених у међународним уговорима и праксе у Србији, на истраживања фемцида као најекстремнијег кршења женских права и радикализованог вида насиља према женама чији су узроци структуралне природе као и на истраживања родног дисбаланса у медијским садржајима.

Родна равноправност у економији, на тржишту рада и у образовању као део структуралних глобализацијских процеса у постсоцијалистичком и постконфликтном друштву и родне економске неједнакости, анализирају се са акцентом на родни јаз у сфери рада (неједнако учешће жена на тржишту рада, родни јаз у запослености и зарадама, родна сегрегација у занимањима и секторима економије, мање шансе жена да заузму руководеће положаје, неједнако оптерећење и вредновање неплаћеног рада и др.), уз посебну пажњу посвећену образовању које се сагледава из родног угла и из перспективе интегрисања родне компоненте у научне и наставне дисциплине, на различитим нивоима образовања и начине на које је то могуће учинити.

Маријана Пајванчић

ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ ЖЕНА – РОДНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ И ЈЕДНАКЕ МОГУЋНОСТИ

ТАТЈАНА ЂУРИЋ КУЗМАНОВИЋ*,
МИРЈАНА ДОКМАНОВИЋ**, АНА ПАЈВАНЧИЋ ЦИЗЕЉ***

А п с т р а к т. – Полазећи од феминистичког полит-економског и интерсекционалног приступа, ауторке у раду описују и објашњавају родне економске неједнакости и економски положај жена у Србији и приказују најважније резултате досадашњих истраживања ове теме. Приказана истраживања укључују економско насиље над женама и тенденције везане за женско и породично предузетништво и указују на погоршавање економског положаја жена. Нови глобални неолиберални економски модел је допринео расту запослености и предузетништва жена, али не и њиховој већој економској, социјалној и физичкој сигурности. Овај привидни парадокс је резултат структурних економских промена које производе феминизацију сиромаштва и прекарног рада свуда у свету где се примењује неолиберални корпоративни економски режим. Циљ рада је да укаже на снажну везу између родних економских неједнакости и структурних неолибералних глобализацијских и периферијалних процеса у постсоцијалистичком и постконфликтном контексту Србије.

Кључне речи: феминистичка економија, родне економске неједнакости, економски положај жена, неолиберализам полупериферије, Србија

ФЕМИНИСТИЧКИ ПОЛИТ-ЕКОНОМСКИ И КОНТЕКСТУАЛНИ ПРИСТУП РОДНИМ НЕЈЕДНАКОСТИМА

У раду користимо феминистички полит-економски теоријски и контекстуални приступ у сагледавању економског положаја жена и родних економских неједнакости у полупериферијалној економији Србије.

* Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад, tanjadjk@eunet.rs

** Институт друштвених наука, Београд, mdokmanovic@idn.org.rs

*** Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду, ana.pajvancic@ff.uns.ac.rs

Рад је написан у оквиру Програма истраживања Института друштвених наука за 2020. годину који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја као и пројекта Промене у друштвеној структури и покретљивости као чиниоци европских интеграција Републике Србије, са посебним освртом на АП Војводину, број пројекта: 179053.

Феминистичка економија, као хетеродоксна економска школа,¹ деконстру-ише и контекстуализује уродњене економске и политичке односе моћи који производе и репродукују родне неправедности. Она истражује економске и друштвене процесе који се одвијају у приватној и јавној сфери и својим увидима доприноси целовитијем разумевању њихових узрока и ефеката као и обликовању делотворнијих уродњених економских политика. Феминистичка економска контекстуална анализа препознаје међусобну интеракцију између владајућих економских и родних режима у конкретној економији и друштву. Она објашњава: дејствујуће регулаторне механизме (државу и тржиште); ефекте које они имају на родне неједнакости (у погледу женског и мушког приступа ресурсима, одлучивања о начинима њихове употребе, припадајућих користи и/или штета које из тога проистичу) и сугерише могућности и начине родно одговорних економских и друштвених промена у правцу равноправнијег и хуманијег друштва. Контекстуални приступ изучавању уродњених економских процеса у Србији који примењујемо у овом раду обухвата анализу укштених неолибералних глобализацијских и локализацијских, полупериферијалних заокрета у којима глобални и периферијални полит-економски системи производе, обнављају и успостављају нове односе моћи. Истовремено наш приступ укључује интерсекционалну перспективу у којој се родност не сагледава сама по себи, већ заједно са друштвеним обележјима као што су класа и етницитет.

Студије које почивају на таквом приступу разоткривају везу између неолибералних политика и интензивирања родних неједнакости у различитим деловима света². У постсоцијалистичким земљама Централне и Источне Европе неолиберална транзиција доводи до урушавања социјалне државе и постојећих стандарда у погледу равноправности жена и мушкараца, наслеђених из социјализма. То резултира високом незапосленошћу жена (које су

¹ Janice Peterson, Margaret Lewis (eds.), *The Elgar Companion to Feminist Economics*, Cheltenham and Northampton: Edward Elgar Pub, 2004; Татјана Ђурић Кузмановић, „Феминистичка економија у постсоцијалистичкој Србији – методолошки и контекстуални изазови“ у: ур. Адриана Захаријевић и Катарина Лончаревић, *Феминистичка теорија је за све*. Зборник радова са конференције „Неко је рекао феминизам? Феминистичка теорија у Србији данас“ Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију и Факултет политичких наука, 2018, 239–260; Татјана Ђурић Кузмановић, Феминистичка економија у развоју: мит или алтернатива, *Генеро*, 2013, 17: 23–49; Татјана Ђурић Кузмановић, Феминистичка економија и родне студије у Србији – могућности и изазови, у: ур. Драгица Вујадиновић и Зорана Антонијевић, *Родна равноправност у високом образовању. Концепции, праксе, изазови*. Нови Сад: Академска књига, 2019, 207–222.

² Andrea Cornwall, Jasmine Gideon and Kalpana Wilson, *Reclaiming Feminism: Gender and Neoliberalism*. *IDS Bulletin*, 2008, 39 (6); Diane Elson, „Gender Justice, Human Rights and Neoliberal Economic Policies“, In: Staab, S., and Razavi, S. (eds.), *World Bank, Engendering Development: Through Gender Equality in Rights, Resources and Voice*. Washington DC: World Bank /Oxford University Press, 2001, pp. 37–63; Shahra Razavi, *World Development Report 2012: Gender equality and Development – A Commentary*. Development and Change, 43 (1), 2012, pp. 423–437.

чинице значајан удео радне снаге у јавном сектору па су стога биле погођене приватизацијом и отпуштањима) и њиховим повлачењем у приватну сферу како би се компензовала недостатност институција подршке породици.³

У контексту земаља бивше Југославије последице транзиције по економски положај жена знатно су комплексније услед ратова који су представљали основни социо-политички контекст њихове постсоцијалистичке трансформације. У случају Србије, специфичне стратегије од стране државе диригованог неразвоја⁴ и раз-развоја⁵ постале су од деведестих година XX века значајан ослонац држави и крупном капиталу у креирању контекста у коме су урушавани достигнути женски еманципаторски потенцијали и економски положај, повећавана одговорност жена за старање о породици и обнављане родне неједнакости. Ратови вођени током 90-их година довели су до економске рецесије, хиперинфлације, слома институција и разарања друштва⁶ и омогућили процес примарне акумулације капитала кроз коруптивну приватизацију. Сви ови процеси специфично су се преламали по линијама етницитета, класе и рода. Постратни период и институционализација неолибералних принципа нису довели до очекиваних побољшања, већ до даљег урушавања радничких права посебно за маргинализоване групе.

Током последње деценије уследио је процес убрзане неолиберализације и финансијализације националне економије и економске политике утемељен на спрегнутим интересима финансијске и државне олигархије у Србији, као полупериферији светског система. У коруптивном миљеу заробљена држава⁷ кроз разноврсну финансијализацију и економизацију људи у сваком домена живота: приватизацију, аутсорсовање, укидање бесплатног образовања на нивоу високог школства, социјалне сигурности итд., настоји да организује грађане као тзв. рационалне економске актере. Таква, полупериферијална неолиберална држава, уз патријархално наслеђе, представља важан чинилац у разумевању структуралних извора који симултано репродукују владајуће

³ Anikó Gregor, Weronika Grzebalska, „Thoughts on the contested relationship between neoliberalism and feminism“. In: Ezer Kováts (ed.) *Solidarity in Struggle: Feminist Perspectives on Neoliberalism in East-Central Europe*, Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2016, pp. 11–21.

⁴ Татјана Ђурић Кузмановић, *Дириговани неразвој: неоцијалистичко искуство и феминистичка алтернатива*, Нови Сад: ЕХПО ПРЕСС, 1997; Tatjana Đurić Kuzmanović, From State Directed Non-Development and Organized Gender Violence to Transition in Vojvodina and Serbia, In: Stryker, Rachael and Jennifer Patino, *The Paradoxes of Progress: Globalization and Post-socialist Cultures*, 2001, Kroeber Anthropological Society Papers, Volume 86, pp. 27–35.

⁵ Марина Хјусон, *Полупериферија и рог: Побуна контекста*. Београд, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, 2015.

⁶ Младен Лазић (ур.) *Разарање друштва. Југословенско друштво у кризи 90-их*. Београд: Филип Вишњић, 1994; Загорка Голубовић (ред.) *Друштвени карактер и друштвене промене у светлу националних сукоба*. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, „Филип Вишњић“, 1995.

⁷ European Commission, *Communication on EU Enlargement Policy, Serbia 2018 Report SWD 152 final*, Strasbourg, 2018, <http://www.uts.org.rs/images/2018/20180417-serbia-report.pdf/16.03.2019>.

патријархалне родне режиме на макро нивоу економије и друштва и на микро нивоу домаћинства и оснажују женску опресију, мизогинију и родне неједнакости.⁸

НЕОЛИБЕРАЛИЗАЦИЈА И РОДНЕ ЕКОНОМСКЕ НЕЈЕДНАКОСТИ У СРБИЈИ

Постоје бројна истраживања која јасно указују на интензивно раслојавање у Србији у претходним деценијама⁹, а нека од њих указују и на родну димензију овог процеса¹⁰. Међутим, још увек су ретке феминистичке полит-економске анализе које доводе у везу интензивирање родних економских неједнакости са неолиберализацијом полупериферије у постсоцијалистичком и постконфликтном контексту. Манифестације родних неједнакости у различитим сферама економије веома је тешко идентификовати и довести у везу са ширим друштвено-економским процесима уколико се не примењује феминистички полит-економски и развојни контекстуални приступ. Тако, новија студија¹¹ указује на појаву економског насиља над женама, које представља структурну опресију засновану на роду у сфери рада, укључујући и широк спектар продуктивних и репродуктивних активности унутар и ван домаћинства. У њој су анализирана сведочанства радница из региона бивше Југославије о економском насиљу које су доживљавале током рата 90-их година и потоње постсоцијалистичке, неолибералне трансформације. У студији се указује на испреплетеност родних, класних и етничких аспеката неолибералне транзиције земаља бивше Југославије, која је у условима рата, довела до стварања структурних услова за економско насиље над најосетљивијим друштвеним групама. Овакве студије, међутим, указују и на спремност жена да сведоче о својим проблемима и да се активно супротстављају упркос изостанку реакција надлежних државних институција.

⁸ Tatjana Đurić Kuzmanović, Small-Scale Family Entrepreneurship as Support to the Neoliberal State in Post-Socialist Serbia, *Sociologija*, 2018, No.1. pp: 50–63.

⁹ Слободан Цвејић, *Корак у месџу: друшћивена њкрећљивост у Србији у ѡроцесу ѡст-социјалистичке тѡрнсформације*. Београд: Институт за социолошка истраживања, 2006; Младен Лазић и Слободан Цвејић прир., *Промена основних стѡрукћура друшћива Србије у ѡериоду убрзане тѡрнсформације*. Београд: Институт за социолошка истраживања, 2013.

¹⁰ Татјана Ђурић Кузмановић, Ка теоријском оквиру истраживања родних неједнакости у Србији. *Социологија*, 2000, вол. 42, бр. 1, стр. 95–106; Марија Бабовић, *Родне економске неједнакости у комћаратћивној ѡрсћекћиви: Евројска унија и Србија*. Београд: Социолошко удружење Србије и Црне Горе, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду и SeConS – Група за развојну иницијативу, 2010.

¹¹ Tatjana Đurić Kuzmanović, Ana Pajvančić Cizelj, Economic violence against women: Testimonies from the Women's court, 2015, Sarajevo, *European Journal of Women's studies*, 2018, <https://doi.org/10.1177/1350506818802425/06.06.2019>.

За ову тему изузетно је значајна публикација „Жене говоре“¹² у којој су представљена непосредна сведочанства радница из више градова у Србији и идентификована вишеструка угроженост њихових радних права и интензивна прекаризација рада. У публикацији је указано на „зачарани круг“ материјалне депривације, јер је радницама приступ правди ограничен због високих трошкова за адвокате и неизвесне судске поступке. За разлику од мушкараца на сличним позицијама, жене су изложене родно условљеним уценама, претњама и мобингу на радном месту. Лоши услови на раду, убрзано сиромашење, егзистенцијална несигурност и разградња институција социјалне и здравствене заштите, с друге стране, представљају окидач за пораст насиља у породици чије су најчешће жртве жене и деца. Публикација настала као резултат истраживања *Clean Clothes* („Чиста одећа“) кампање из исте године¹³ приказује поражавајуће услове рада у текстилној индустрији Србије у којој доминирају раднице и доводи их у директну везу са постсоцијалистичком приватизацијом и сервилним односом према страним инвеститорима и глобалним корпорацијама у Србији.

Истраживања родних пристрасности и неједнакости у домену ситног породичног предузетништва¹⁴ потврђују да микро и мала предузећа, ситни пољопривредни произвођачи и предузетнице/предузетници не могу да се такмиче са корпоративним актерима нити да од стране државе бивају охрабривани на промену уродњених односа моћи у правцу родне равноправности. У микро и малим породичним фирмама мизогена матрица односа између супружника и/или рођака који воде и/или учествују у породичном послу остаје јасно видљива.¹⁵ Подела послова и функција у микро и малим фирмама, како регистрованим, тако и нерегистрованим, показује да кључну управљачку улогу имају доминантно мушкарци, док су жене, кроз рад у кући и/или породичној фирми, претежно недовољно видљиве и, по правилу мање плаћене подржаватељке породичног посла. Мушкарци доносе главне пословне одлуке, уз очекивање, или праксу сагласности од стране жена. Женске пословне улоге су претежно административне и техничке природе, а њихове управљачке улоге своде се на мање значајне области пословног одлучивања.

Анализа коју је спровео Фонд за развој економске науке¹⁶ показала је како су се мере штедње у јавном сектору у Србији, уведене 2014. године,

¹² Милица Лупшор и Весна Ђорђевић, *Жене говоре*, Зрењанин: Роза, 2017.

¹³ Vojana Taminžija, Stefan Aleksić, Bettina Musiolek, *Country Profiles Serbia. Clean Clothes*, 2017. <https://cleanclothes.org/livingwage/europe/country-profiles/serbia/> 10.03.2019.

¹⁴ Tatjana Đurić Kuzmanović, *Small-Scale Family Entrepreneurship as Support to the Neo-liberal State in Post-Socialist Serbia*, *Sociologija*, 2018, No.1. pp: 50–63.

¹⁵ Тајјана Ђурић Кузмановић, Ма, већ бринем о кући – Мизогинија у ситном супружничком и породичном предузетништву. *Социологија*, 2019, вол. 61, број 3, стр. 406–425.

¹⁶ Јелена Жарковић Ракић, Марко Владисављевић, Ивана Прокић, Ивана Пољак, *Мере штедње њојоршавају родну неједнакост на њржишћу рада у Србији*. Policy brief, 2018. <https://www.fren.org.rs/sites/default/files/articles/attachments/Policy%20Brief.pdf> 29.08.2019.

негативно одразиле на економски положај жена. Уочено је благо повећање родног јаза у платама, јер су сектори у којима доминирају жене (попут јавне управе, здравства и образовања) доследно спровели реформе за разлику од јавних предузећа у којима већину запослених чине мушкарци. Поред тога, уочено је да смањивање плата у јавном сектору не доводи до преласка радне снаге у приватни сектор, већ потискује младе жене у незапосленост, а оне пред пензијом у неактивност.

Ширење неолибералних принципа и тржишне логике у шире сфере друштвеног живота утиче и на родне односе у приватној сфери и доводи до трансформације материнства. Чињеница да жене и даље носе највећи терет неплаћеног кућног рада је незаобилазна за разумевање њиховог економског положаја. Према анализи коју је спровела Марина Хјусон¹⁷ на основу података анкете о коришћењу времена у Србији Републичког завода за статистику, мушкарци у Србији у просеку проводе више времена обављајући плаћени посао (чак 1,8 пута више) док жене проводе чак 2,1 пута више времена обављајући неплаћени кућни посао попут спремања хране или одржавања домаћинства. Жене, такође, проводе 2,5 сата дуже бринући о деци а располажу и са мање слободног времена у односу на мушкарце (1,2 сата дневно).

Како у књизи „Постајање мајком у доба неолибералног капитализма“ истиче Ана Виленица¹⁸, један део мајки је због отпуштања враћен у кућу што је праћено ретрадиционализацијом и подржано идеологијом „интензивног материнства“. Такође, „на тржишту рада материнство и брига о деци утичу у великој мери на радну флексибилност у прекарним радним условима, који подразумевају сменски рад, рад викендом, продужени радни дан, долазак на посао по позиву. Ово доводи до бројних проблема као што су дискриминација на радном месту, отпуштање мајки током трудноће и након породичног одсуства, прелазак мајки и старатеља с више плаћених на мање плаћене послове с флексибилнијим радним временом, као и на радна места на одређено време и по уговору“¹⁹.

Резултати наведених студија указују на то да су економске родне неједнакости, феминизација сиромаштва и економско насиље резултат глобалних, структуралних промена кроз које пролази наше друштво, најпре неолиберализације, периферијализације и репатријархализације.

¹⁷ Марина Благојевић Хјусон, *Жене и мушкарци у Србији: Шта нам говоре бројеви*. Београд: UN Women, 2011.

¹⁸ Ана Виленица, *Постајање мајком: Од неолибералног режима материнства ка радикалној политичкој субјективизацији*. У: Виленица, А. (ур.) *Постајање мајком у време неолибералног капитализма*, Београд: Узбуна, 2016, стр. 9–32.

¹⁹ *Ibid.*, стр. 12.

НЕОЛИБЕРАЛИЗАЦИЈА И ЈЕДНАКОСТ У НЕМОГУЋНОСТИМА

Ширење неолибералних стандарда у економији, подстицано уверавањима да повећање учешћа жена на тржишту рада доприноси њиховом економском осамостаљивању, благостању породице и развоју друштва, допринело је њиховом запошљавању и стицању економске независности. Међутим, дубља анализа показује да се, паралелно са растом запослености жена расте и њихов прекарни рад²⁰, а тиме и феминизација сиромаштва²¹. Слабљење радноправне регулативе је омогућило послодавцима да арбитрарно и својевољно примењују и штите радна права, како и колико им одговара. Флексибилизација рада је омогућила да форсирају прекарне облике рада: привремене облике запослења насупрот уговора на неодређено време, непуну насупрот пуног радног времена, усмени договор о раду уместо уговора о раду. Поред тога, флексибилизација рада подстиче нове облике запошљавања као што су пробни рад, радно ангажовање преко агенција, рад од куће и слично²². Заједничко за све ове облике рада је несигурност како у погледу правног статуса, тако и у погледу субјективног осећаја. У периоду 2014–2017. године уочен је тренд повећања учешћа младих жена у категорији помажућих чланова домаћинства и смањење њиховог учешћа у категорији запослених за плату и samozапослених²³.

Положај жена је заправо много драматичнији него што то показују расположиве бројке и статистика, јер не бележе понижавајуће услове рада, као што су форсирање целовременог стајања на ногама крај производне траке или за пултом, злостављање и сексуално узнемиравање, одрицање од боловања и одсуства ради неге детета због страха од отказа... У нарочито тешком положају су труднице, самохране мајке и младе жене (јер послодавци претпостављају да ће њихов рад „трпети због обавеза код куће“), Ромкиње, жене са инвалидитетом, жене у руралним подручјима, старије жене, домаћице, пензионерке, неписмене жене и помажуће чланице пољопривредног домаћинства, жртве насиља у породици, жене са здравственим проблемима и сиромашне жене

²⁰ International Labour Organization, *From precarious work to decent work: outcome document to the workers' symposium on policies and regulations to combat precarious employment*, Geneva: International Labour Organization, 2012, p. 27.

²¹ Сарита Брадаш, *Прекарна запосленост на тржишту рада Србије*, Београд: Фондација Центар за демократију, <http://www.centaronline.org/userfiles/files/publikacije/fcd-prekarnazaposlenost-sarita-bradas.pdf>/ 07.09.2019; Мирјана Докмановић, *Gender Analysis for Serbia*, Delegation of the European Union in Serbia, 2016. pp. 52–62.

²² Маја Јандрић и Дејан Молнар, *Квалитет запослености и тржиште рада у Србији: Колико је Србија далеко од ЕУ?* Београд: Фридрих Еберт Штифтунг, 2017.

²³ Влада Републике Србије, *Трећи национални извештај о социјалном укључивању и смањењу сиромаштва у Републици Србији: Прејед и стање социјалне искључености и сиромаштва за период 2014–2017. године са приоритетима за наредни период*, Београд, децембар 2018, стр. 142.

– дакле, већина жена трпи због обесправљености и неједнаких могућности приступу ресурсима и добро плаћеним пословима²⁴. У оваквом економском контексту, који почива на прекарном раду, понижавајућим условима рада и одржавању јефтине цене радне снаге ради привлачења страних директних инвестиција, расте и субјективни осећај личне, економске, социјалне и физичке несигурности. Расте и осећај немоћи да се обезбеди егзистенција за себе и своју породицу, расте страх од отказа, неплаћених рачуна. Расте и насиље као одговор на ове фрустрације и личну немоћ да се ствари промене. Расте и насиље у породици, на улицама, на стадионима.

Овакав економски контекст нема исте ефекте на све жене. Његовим негативним ефектима су највише погођени жене и мушкарци из најнижих друштвених слојева и припадници маргинализованих група. Долази до све већег социјалног раслојавања и нових форми неједнакости и између жена, обзиром да припаднице елита постају део корпуса добитника транзиције²⁵.

У економији формираној према потребама и интересима крупног и страног капитала, економске слободе и могућности могу да уживају само крупни и привилеговани економски актери. За микро, мала и средња предузећа, породичне фирме, предузетнице и предузетнике, прокламоване економске слободе и могућности постају економске неслободе и економске немогућности. Ови „ситни“ економски актери својом ценом рада и робе не могу конкурисати јефтиној роби коју пласирају корпорације, с обзиром да је произведена од стране најјефтиније радне снаге коју су могле наћи на свету²⁶.

У Србији, као и већини држава насталих након распада СФРЈ, обликовање економске политике више или мање директно условљавају међународне финансијске институције и моћне транснационалне корпорације. Тако је,

²⁴ Татјана Перић, *Остваривање људских права Ромкиња у Рејублици Србији: Анализа њимене њосиојећних инстиијуционалних мера*, Ниш: Женски простор, 2012; Весна Николић Ристановић, Сања Ђопић, Јасмина Николић и Бејан Шаћири, *Дискриминација жена на тржишћу рада у Србији*, Београд: Виктимолошко друштво Србије, 2012; Невена Петрушић (ур.), *Дискриминација у области рада и запошљавања: зборник мишљења, њрејорука и њјозорења Повереника за зашћићу равнојравносћи*, Београд: Повереник за заштиту равноправности, 2013; Јована Пантовић, Сарита Брадаш и Ксенија Петовар, *Положај жена на тржишћу рада*. Београд: Фридрих Еберт Штифтунг, 2017; Mirjana Dokmanovic, *Gender Analysis for Serbia, Delegation of the European Union to the Republic of Serbia*. 2016, pp. 52–64.; Влада Републике Србије, *Трећи национални извешћај о социјалном укључивању и смањивању сиромашћива у Рејублици Србији: Прећлед и сћтање социјалне искљученосћи и сиромашћива за њериод 2014–2017. њодине са њриоритетћима за наредни њериод*, Београд, децембар 2018.

²⁵ Драгица Вујадиновић и Војислав Станимировић, Родни односи у Србији у доба транзиције – Између репатријархализације и еманципације, у: Горан Дајевић и Бојан Вранић ур. *Демократска њранзиција Србије – (ре)каћићулација њрвих 20 њодина*, Универзитет у Београду, Правни факултет (библиотека Зборници), Београд 2016, стр. 195–198.

²⁶ Mirjana Dokmanović and Neven Cvetičanin, *Economic Freedom in the Balkan Transition Countries from a Valuable Human Ends Perspective*, Journal for Balkan and East European Studies, 2019, 22(5), pp. 629–648.

у случају Србије, јасно уочљив њихов наглашен интерес да превасходно подстичу развијање формалних стандарда родне равноправности, као и заштиту оних норми људских права које не угрожавају њихове интересе. Неолиберална држава дозвољава примену само оних мера родне равноправности које су у њеном интересу и које не нарушавају привилегије капитала²⁷. Ово је разлог и због чега унапређивање *de iure* родне равноправности путем успостављања правног и стратешког оквира не даје жељене резултате²⁸. Спроводе се различите мере за побољшање економског положаја жена и подстицања женског предузетништва²⁹, а од усвајања Стратегије за родну равноправност за период 2016–2020³⁰ и алатке попут родне анализе утицаја³¹ и родноодговорног буџетирања.³² Ове мере се, међутим, такође могу довести у везу са процесом неолиберализације, јер се у њима родна равноправност некада сагледава као (још) један од елемената постизања економске конкурентности³³. Феминизам се „пере“³⁴ и „продаје“³⁵ доносиоцима одлука

²⁷ Примера ради, Министарство за рад, запошљавање, борачку и социјалну заштиту се противило Нацрту закона о родној равноправности израђеном 2017. године, јер би се негативно одразило на „мере штедње“ и инвестициону климу (Тамара Скроза, *Права жена и сукоб на двору*, Време, бр. 1394 од 21.09.2017, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1530847/> 19.08.2019.

²⁸ Мирјана Докмановић, *Родна равноправност у Србији: досијешинућа, ирејреке и иерсејективне*. Зборник радова, Ка европском друштву: ограничења и перспективе, Београд: Институт друштвених наука, 2018, стр. 202–225.

²⁹ Мирјана Докмановић, *Успостављање подржавајуће окружења за женско предузетништво у Србији пред ирсисјуињем у ЕУ*, Зборник радова Технологија, култура и развој, Београд: Институт Михајло Пупин, 2014, стр. 231–240; Соња Авлијаш, *Родна анализа одабраних државних мера за подршку иредузетнишћиву у Србији*, Београд: Програм Уједињених нација за развој, 2012; Марија Бабовић, *Полазна студија о иредузетнишћиву жена у Србији*, Београд: Програм Уједињених нација за развој, 2012; Марија Бабовић, *Положај жена у бизнис сектору у Србији – студија*, Београд: Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања, 2014.

³⁰ „Службени гласник РС“, бр. 04/2016.

³¹ Закон о планском систему („Службени гласник РС“, бр. 30/2018) предвиђа да се приликом израде и примене планских докумената процењују њихови ефекти, између осталих, и на родну равноправност (чл. 3, т. 14). Тако је Влади Програм економских реформи за период од 2018. до 2020. године по први пут укључио родну процену утицаја. Влада Републике Србије, *Програм економских реформи за период од 2018. до 2020. године*, 2018, <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/strategije/2018/ERP%202018-2020%20SRB%20FINAL.pdf/20.09.2019>.

³² На пример, Сања Николин и Александра Владисављевић, *Родно одговорно буџетирање – нова пракса и законска обавеза у систему управљања јавним финансијама у Републици Србији*. Београд: UN Women, 2017; Татјана Ђурић Кузмановић и Мирјана Докмановић, *Програмско буџетирање у Србији – иоуке и изазови*, Пословна економија, 15(2), 2014, стр. 53–74.

³³ Више о томе видети у: Kováts, Ezer (ed.), *Solidarity in Struggle: Feminist Perspectives on Neoliberalism in East-Central Europe*, Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2016.

³⁴ Elisabeth Pruegl (September 3, 2019). *Feminism washing: are multinationals really empowering women?* The Conversation, UK.

³⁵ Anna Elomäki, *The economic case for gender equality in the European Union: Selling gender equality to decision-makers and neoliberalism to women's organizations*. European Journal of Women's Studies, 2015, 22(3), pp. 288–302.

са економским аргументима у форми да се економски поредак који доводи жене у неповољан положај не доводи у питање и не контекстуализује.³⁶ Стога су овакве мере за постизање родне равноправности у сфери економије ограниченог домета, јер парцијално приступају решавању последица, а не узрока проблема. Феминистичко економско истраживање и образовање подстиче еманципацију и жена и мушкараца, као и њихову међусобну солидарност и стратешку подршку у удруженим напорима ка мењању институција у правцу доследније реализације хуманијег, праведнијег и родно равноправнијег друштва за све.³⁷

ЗАКЉУЧАК

У условима неолибералне глобализације и постсоцијалистичке трансформације полупериферијалне економије Србије, глобална и национална финансијска и политичка олигархија управљају државом, токовима капитала, људи и тржишта. Интерсекционална анализа ефеката таквог управљања по линијама рода и класе показује да су за већину становништва они преовлађујуће негативни и да диспропорционално погађају жене. Феминистичка економија својим увидима у односе родности и хијерархије моћи у којима су жене депривирани, као и у утицајне процесе, попут полупериферијалне неолиберализације и национализма, доприноси напору не само да се женска ситуација у друштву учини видљивом из женског угла, већ и да се она промени у правцу родно равноправнијих односа у економији и друштву. Студије и аргументи које представљамо у нашем раду указују на испреплетеност родних, класних и етничких аспеката неолибералне транзиције, које су довеле до стварања структурних услова за економско насиље над најосетљивијим друштвеним групама. Неолиберализација праћена умањивањем стеченог нивоа економских и социјалних права и форсирањем прекарних облика рада, проузроковала је растућу економску и социјалну несигурност свих, а нарочито жена.

Од почетка спровођења транзиционе политике, Република Србија континуирано снижава стечени ниво економских и социјалних права из претходног социјалистичког периода изграђује правни и институционални оквир заштите тих права. Масовна и недовољно транспарентна приватизација, либерализација тржишта, економизација и маркетизација сектора образовања и здравства, уз задуживање државе и строгу политику штедње ради отплате

³⁶ Марина Благојевић, Жене и мушкарци у Србији 1990–2000, Уродњавање цене хаоса. У: Силвано Болчић и Анђелка Милић (ур.), *Србија крајем миленијума, разарање друштва, промене и свакодневни животи*. Београд: ИСИФФ, 2002.

³⁷ Tatjana Đurić Kuzmanović, Contemporary Issues and Perspectives on Gender Research in Feminist Economics – Case of Serbia. In: Lilijana Čičkarić, Zorica Mršević (eds.) *Contemporary Issues and Perspectives on Gender Research*. Belgrade: Institute of Social Science, 2019, pp. 15–35.

дугова³⁸ снажно угрожавају и разграђују достигнута економска и социјална права жена и мушкараца. Последице убрзане неолибералне финансијализације и економизације живота су снажан раст прекарног рада и понижавајућих услова рада, као и дискриминација жена и других рањивих група. Овакво привредно и политичко окружење није подржавајуће ни за развијање женског предузетништва. У условима у којима доминирају интереси корпоративног капитала и политичких моћника и слабе и неделотворне државе, друштво остаје заробљено, а огромна већина становништва осиромашена.

У одговору на дискриминацију жена у сфери рада, држава предузима одређене мере, укључујући интегрисање родне равноправности у политике запошљавања и друге јавне политике. Развијају се и примењују алатке за уродњавање, као што су родна анализа, родно одговорно буџетирање и родна процена утицаја. Ове алатке, иако недвосмислено корисне, могу дати тек спорадичне и козметичке ефекте уколико се не приступи и промени доминантне економске парадигме. Могућности трансформације родних односа искључиво путем политика родне равноправности су ограничене, обзиром да је репатријархализација српског друштва резултат дејствујућих структура моћи успостављених на логици капитала и неолибералне државе.³⁹ Остваривање *de facto* родне равноправности подразумева постојање социјално одговорне и економски суверене националне државе одговорне према свим својим грађанкама и грађанима.

*Tatjana Đurić Kuzmanović,
Mirjana Dokmanović, Ana Pajvančić Cizelj*

ECONOMIC POSITION OF WOMEN – GENDER INEQUALITIES AND EQUAL OPPORTUNITIES

S u m m a r y

Starting from a feminist political economy and intersectional approach, the authors describe and explain gender economic inequalities and the economic position of women in Serbia, and present the most important results of existing research on this topic. Presented research includes economic violence against

³⁸ Мирјана Докмановић и Татјана Ђурић Кузмановић, *Родни йоїлед на задуживање државе и остваривање људских љрава – случај Србије*, Дуг и не(развој), Београд: Институт друштвених наука, Центар за економска истраживања, 2019, стр. 234–246.

³⁹ Мирјана Докмановић, *Родна равнојравност у Србији: гостийиинућа, йрејйреке и йерсејек-ййиве*. Зборник радова, Ка европском друштву: ограничења и перспективе, Београд: Институт друштвених наука, 2018, стр. 202–225.

women and tendencies in women's and family entrepreneurship and indicate a deterioration of women's economic position. The new economic model has contributed to the growth of women's employment and entrepreneurship, but not to their greater economic, social and physical security. This apparent paradox is the result of structural economic changes that produce the feminization of poverty and precarious labor everywhere in the world where the neoliberal corporate economic regime was applied. This paper points out a strong link between gender economic inequalities and structural neoliberal globalization and peripheral processes in the post-socialist and post-conflict context of Serbia.

Key words: feminist economy, gender economic inequalities, economic position of women, neo-liberalism of the periphery, Serbia